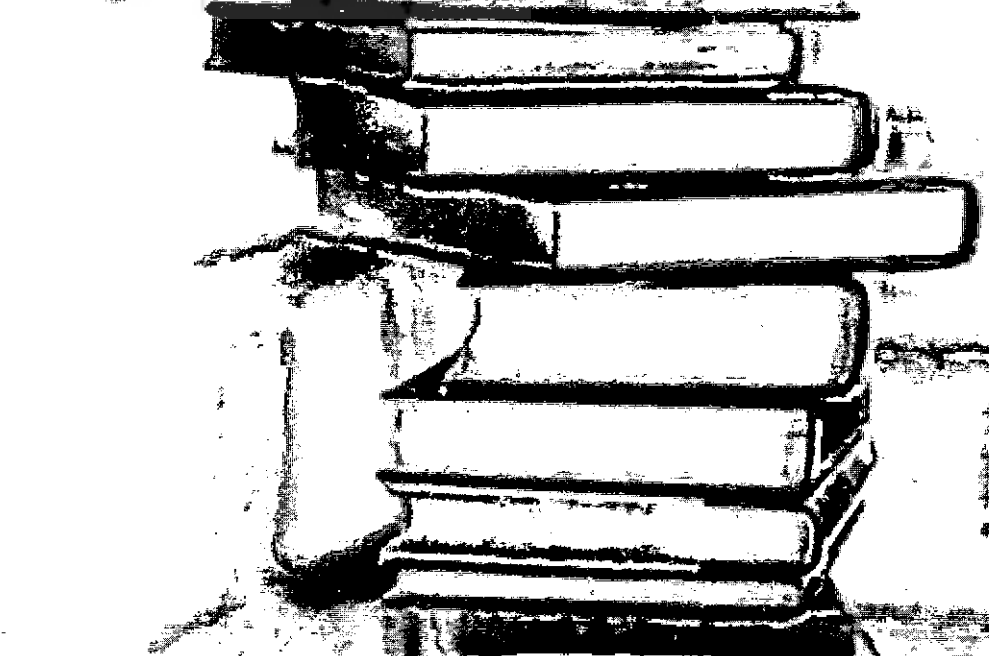

نقشی کتابخانه‌های وقفی در تبادل فرهنگی

سیدفضل‌الله حشمتی رضوی

کتابخانه و گفتمان تمدن‌ها
کتاب حاوی فکر است و تکثیر
فکر در کتابخانه‌ها عامل ترویج
فرهنگ و گفت‌وگوی تمدن‌هاست.
این گفت‌وگو (دیالوگ) موجب
گشایش درهای بسته فکر و
آشنایی با دیگر اندیشه‌هاست. در
نتیجه گشایش این دریچه‌هاست
که نظرها و نطفه‌های فکری قوام
می‌یابند و منطبق می‌شوند.
ایجاد و رابطه میان تمدن‌ها،
در عین حفظ نظام‌مندی‌های خود
به تعامل و تعالی انتظام‌یافته‌ای
ختم می‌شود که اندیشه انسانی
را در بستر گفتگویی دور از شائبه
مطلق‌انگاری و تک‌گفتاری
(منولوگ) قرار می‌دهد. برخی بر
این باورند که «کتاب» را چون
می‌خوانند دیگر رابطه «گفت» و
«شنود» و عمل دوطرفه در میان
نیست از این رو به (دیالوگ)
دسترسی ندارند در حالی که این
فرض، غیرواقعی و اشتباه است
زیرا کتاب یک رابطه دوسویه بین
فکر و اندیشه‌های مؤلف و مخاطب
برقرار می‌کند و حقیقت‌محوری را
برای انسان به ارمغان می‌آورد.
در واقع کتابخانه‌ها محل زایش
«حقیقت‌محوری» و خاستگاه
معرفتی و شناخت فرهنگ‌ها هستند
که ترویج گفت‌وگوی تمدن‌ها را
با شکلیابی بر دوش دارند.

دانشگاه علامه طباطبائی
موسسه تحقیقات فرهنگی
موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی
موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی

تعریف کتابخانه و انواع آن

مجموعه کتاب‌ها و دیگر موارد مشابه اعم از چاپی، دیداری و شنیداری که برای مطالعه، تحقیق و مراجعه به گونه‌ای منظم در محل خاص گردآوری شده باشد کتابخانه گویند.^۱ کتابخانه دارای انواع متعددی است مانند: کتابخانه ملیف کتابخانه دولتی، کتابخانه شخصی، کتابخانه مرکزی، کتابخانه شاخه‌ای، کتابخانه منطقه‌ای، کتابخانه عمومی، کتابخانه شهری، کتابخانه روستایی، کتابخانه جامع، کتابخانه کرایه‌ای، کتابخانه سازمانی، کتابخانه سیار، کتابخانه زندان، کتابخانه مدارس، کتابخانه دانشگاهی، کتابخانه مساجد، کتابخانه بیمارستانی، کتابخانه کودکان، کتابخانه جوانان، کتابخانه سالمندان، کتابخانه فنی، کتابخانه تحقیقاتی و بالاخره کتابخانه وقفی.

پیشینه مختصر کتابخانه‌ها در ایران

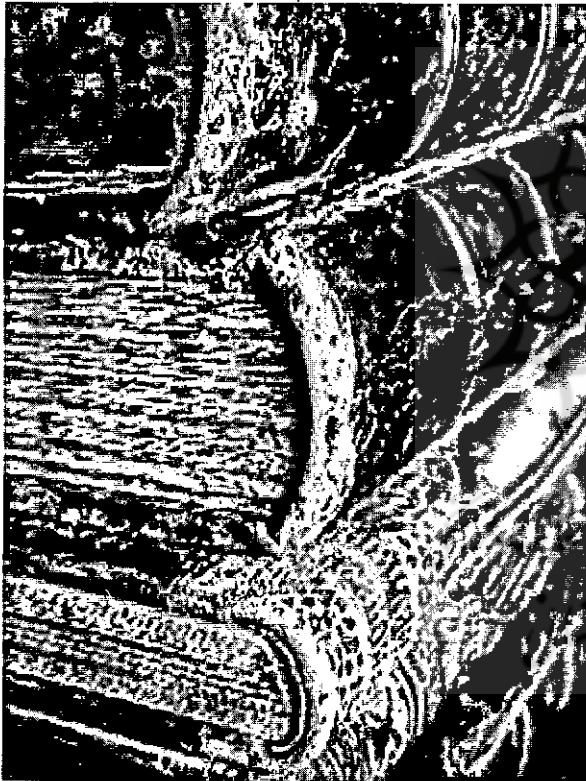
دوران کهن

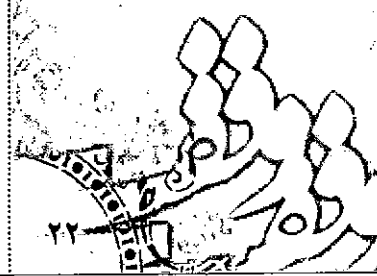
گرچه وجود دانشگاه‌هایی مانند گندی‌شاپور در ایران باستان محرز است ولی پیشینه کتابخانه‌ها در دوران کهن شفاف و آشکار نیست. در کتاب الفهرست^۲ (تألیف ۳۷۷ق) آمده است: «بس از اینکه اسکندر بر فارس و کاخ داریوش دست یافت گنجینه‌های دانش آن را که به زبان پهلوی بر سنگ‌ها و لوحه‌ها از دانسته‌های مختلف طبیعی، پزشکی و هیأت نوشته شده بود فرمان داد تا به زبان‌های قبطی و یونانی برگرداند و آنها را به مصر فرستاد تا در کتابخانه اسکندریه نگهداری شود.» این الندیسم از دو کتابخانه دیگر در ایران باستان ذکر می‌کند یکی کتابخانه اردشیر بابکان و دیگری کتابخانه گندی‌شاپور.^۳ فرید وجدی مؤلف دایرةالمعارف اسلامی علاوه بر کتابخانه در دوران اردشیر بابکان، اشاره می‌کند: «ضمناً گنجینه گرانبهایی از آثار هنری دوران ایران باستان متعلق به زمان هخامنشی فراهم آورده بوده است.»^۴

دوران اسلامی

از نخستین آیات نازل شده بر پیامبر گرامی اسلام (ص) این بود که: «بخوان به نام پروردگارت که آفریدگار است خدایی که بشر را از خون بسته آفرید بخوان و خدای تو بزرگ و بخشنده است خدایی که بشر را نوشتن آموخت و آنچه را که نمی‌دانست.»^۵ عظمتی که پروردگار عالم برای «قلم»^۶ و «کتاب»^۷ قایل است برای کمتر چیز دیگری قایل است. از کلمات قصار حضرت علی بن ابی طالب امیرمؤمنان (ع) که زینت‌بخش بسیاری از کتابهاست یکی این است که فرمود: «الکتب بساتین العلماء» (کتابها به منزله بستان و تفریحگاه دانشمندان است).^۸

با توسعه تمدن اسلامی و ارتباط آن با فرهنگ‌های دیگر ایجاد کتابخانه‌ها به ویژه در مساجد و مدارس شروع شد و کتاب، وقف کتابخانه‌ها می‌شد. یکی از محققان در باب کتابخانه‌های وقفی و اهدایی در اسلام می‌نویسد: «کتاب‌ها با زحمت فراوان تهیه و استنساخ می‌شد و چون به قیمت‌های گزافی خریداری می‌گردید شایسته بود که به دقت محافظت شود و مالکین این گونه کتاب‌ها، آنها را به مساجد، زیارتگاه‌ها یا مدارس اهدا می‌کردند تا به صورت بهتری نگهداری شود و در دسترس نسل‌های آینده قرار گیرد. اغلب اوقات مدرسان مدارس بزرگ آثار و مجموعه کتاب‌های خود را به مؤسسات مورد علاقه خود می‌دادند. در بین هدایا و وقف‌های کتاب‌هایی به چشم می‌خورد که از طرف دانشمندان و ثروتمندان به وسیله آن اطمینان پیدا می‌کردند که آثار آنها از بین نخواهد رفت. این اشخاص کتاب‌های خود را یا به مردم علاقه‌مند یا به عموم مسلمانان اهدا می‌کردند.»^۹

قرآن، کتاب آسمانی مسلمانان‌ها، خود سنگ بنای سوادآموزی بود و از همان ابتدا مسلمانان به ثبت و ضبط مطالب وحی همت گماشتند و گنجینه‌های فاخری تا امروز از قرآن‌های نفیس اعم از خطی و پی‌همراه با جلدهای منقوش به تذهیب و تشعیر فراهم آوردند و حتی کتابخانه‌هایی که منحصرأ به قرآن اختصاص داشته باشد در طول تاریخ ایجاد نمودند. در باب تخریب کتابخانه‌ها که نشانی از فرهنگ دوران جاهلیت اعراب است نویسنده‌ای در این زمینه می‌گوید: «غلبه و چیرگی اعراب نباید به منزله ظهور و خروج دسته‌های وحشی بی‌فرهنگ تلقی شود چون اعراب دوران جاهلیت دارای فرهنگ مخصوص به خود بودند و اگرچه ارزش‌های فرهنگ آنها با فرهنگ‌های قبایل متشکل اختلاف پیدا می‌کرد اما تماس اعراب با نهضت‌های متمدن بیشتر از آن بود که تصور می‌شود.»^{۱۰}

- از کتابخانه مهم در دوران اسلامی می‌توان به کتابخانه‌های ذیل اشاره کرد:

ابوالوفای سلمه در همدان، عضدالدوله دیلمی در شیراز، ابن عمید در ری، صاحب‌بن عباد در ری، نوح‌بن منصور در بخارا، آل خجند در اصفهان، نظامیه در نیشابور و بغداد، مدرسه صابونی در نیشابور، قلعه الموت در قزوین، رشید و طواط در خوارزم، غزنویان در غزنه، دارالکتب رستم‌بن علی در طبرستان، کمالیه و عزیزیه در مرو، رصد در مراغه، ربع رشیدی در آذربایجان، مسجد گواشیر در بردسیر، مدرسه قطیبه در کرمان، رکنیه در یزد، بوظاهر خاتومی در ساوه، مشهدالرضا در مشهد، بقعه شیخ صفی در اردبیل، سلاطین تیموری در هرات، صفویان در اصفهان، خاندان شوشتری در شوشتر، آل مشعشع در هویزه، مسجد عتیق در اصفهان و چند کتابخانه دیگر.

بعد از مشروطیت: بعد از نهضت مشروطه به علت رابطه ایران با اروپا توسعه کتابخانه‌ها افزون شد و علاوه بر علما و دانشمندان اغلب شاهزادگان و رجال مملکتی صاحب کتابخانه شدند. در سال ۱۳۱۷ شمسی کتابخانه ملی ایران که محلی برای جمع‌آوری کلیه انتشارات مربوط به ایران است ایجاد شد. از کتابخانه‌های بزرگ بعد از مشروطیت، کتابخانه مجلس است که از نظر وجود نسخه‌های خطی کم‌نظیر است. در دوران حاضر وجود کتابخانه دانشگاه‌ها در تهران و شهرستان‌ها و ایجاد کتابخانه در سازمان دولتی و دایر شدن کتابخانه‌های عمومی به وسیله وزارت فرهنگ و شهرداری‌ها از مشخصات این دوران است.^{۱۱}

کتابخانه‌های وقفی

وقف در لغت به معنی «ایستادن (منتهی‌الارب) به حالت ایستادن ماندن و آرام گرفتن و اقامت کردن»^{۱۲} است و در اصطلاح به «حبس العین و تسبیل المنفعه»^{۱۳} تعبیر شده است. همین تعبیر در ماده ۵۵ قانون مدنی به عنوان تعریف وقف ذکر شده است. براساس این تعریف، هر شخص (اعم از حقیقی یا حقوقی) که عین مالی را از مالکیت خود خارج کرده و از هرگونه نقل و انتقال ارادی مانند انواع معاملات و نقل و انتقال قهری مثل ارت و سایر تصرفات در آن مصون نگه دارد و منافع آن را طبق نیت و خواسته خویش (واقف) در طی زمان دایمی به جریان اندازد تا افراد دیگر (موقوف علیهم) به طور محدود و معین (وقف خاص) یا نامحدود و نامعین (وقف عام) به صورت بلاعوض از آن منافع بهره‌مند شوند یک کار وقفی انجام داده است. نظام وقف و اوقاف را می‌توان در یک نمودار نظام‌گرا ترسیم و تبیین کرد. در این نمودار، منافع مصرفه یا درون داد (نظیر باغ، زمین، معدن، قنات و...) وقتی داخل «سیستم» (که همان، حبس عین و تسبیل منفعت است) می‌شود پس از فعل و انفعالات مربوط که لازمه فرآیند کار است تبدیل بستانده یا برون داد که به اشکال روضه‌خوانی، افطار ماه مبارک رمضان، عزاداری ائمه(ع)، اطعام، خیرات و میرات، کمک به مستمندان، تعلیم و تربیت، بیمارستان، پرورشگاه، کتابخانه، مسجد و... که در حقیقت همان نیت واقفان است می‌شود^{۱۴} نظام وقف تشکیل می‌شود.

در اسلام همه کسانی که موقوفاتی را بر مدارس و خانقاه‌ها و حلقه‌های درس در مساجد وقف می‌کردند به اهمیت کتاب در امر تعلیم پی‌برده و دریافته بودند که نباید صرفاً به ایجاد ساختمان و فراهم کردن وسایل تدریس اکتفا کنند. از این رو به وقف کتاب بر آنها اهتمام ورزیدند تا با دسترسی و مراجعه به آن، تحصیل علم میسر و آسان شود و استاد و شاگرد بتوانند هم‌زمان با عنوان مأخذ علمی به آن استناد کنند. لذا وجود

در اسلام همه کسانی که موقوفاتی را بر مدارس و خانقاه‌ها و حلقه‌های درس در مساجد وقف می‌کردند به اهمیت کتاب در امر تعلیم پی‌برده و دریافته بودند که نباید صرفاً به ایجاد ساختمان و فراهم کردن وسایل تدریس اکتفا کنند. از این رو به وقف کتاب بر آنها اهتمام ورزیدند تا با دسترسی و مراجعه به آن، تحصیل علم میسر و آسان شود و استاد و شاگرد بتوانند هم‌زمان با عنوان مأخذ علمی به آن استناد کنند

کتابخانه در هر مدرسه و مسجدی که زوایایی برای تدریس در آن بود یا کاروانسراهایی که وقف بر طالبان علم و دیگران شده بود، معمول و رایج شد.^{۱۵}

سابقه وقف کتاب در اسلام به نیمه اول قرن اول هجری می‌رسد. در زمان حیات پیغمبر(ص) قسمت‌های مختلف قرآن که بر اشیای گوناگون نوشته می‌شد در مسجد ضبط می‌گردید تا شاید بدین وسیله در معرض استفاده عموم قرار گیرد و بدین ترتیب وقف کتاب از همان صدر اسلام متداول شد.^{۱۶}

در زمان حاضر کتابخانه آستان قدس رضوی از قدیمی‌ترین و بزرگ‌ترین کتابخانه وقفی در ایران است. وقف‌نامه مورخ رمضان ۴۲۱ ق را که در مجلدی از قرآن کریم نوشته شده کهن‌ترین سند برای اثبات وجود کتابخانه آستان قدس رضوی است.^{۱۸}

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی که مادر کتابخانه ملی ملک است بیش از ۶ قرن سابقه تاریخی و فرهنگی دارد و یکی بزرگ‌ترین کتابخانه‌های اسلامی است. این کتابخانه متجاوز از ۲۵۷۰۷۸ جلد کتاب به ۳۶ زبان رایج دنیا دارد که حدود ۲۸۲۱۸ نسخه آن خطی و ۷۲۴ نسخه عکسی و بقیه چاپی است که از بین کتب چاپی تعداد ۲۱۰۳۹ نسخه آن به زبان‌های خارجی است و شامل بیش از ۱۱۷۰۰۰ نسخه مجله و مطبوعات با ۱۷۰۰۰ عنوان است و حدود ۱۹۵۱۵۷ برگ اسناد خطی در ۳۲ عنوان وجود دارد که نمایه‌سازی و آرشیو شده است.^{۱۸}

از کتابخانه‌های وقفی بزرگ، کتابخانه وقفی آیت‌الله مرعشی نجفی، کتابخانه وقفی آیت‌الله گلپایگانی، کتابخانه وقفی وزیر و کتابخانه وقفی حاج حسین آقا ملک است. در این بررسی، کتابخانه و موزه ملی ملک مورد مطالعه قرار می‌گیرد.

کتابخانه و موزه ملی ملک

کتابخانه و موزه ملی ملک یکی از گنجینه‌های غنی و از مراکز مهم فرهنگی، هنری و علمی ایران و جهان است که از سال ۱۳۱۶ شمسی وقف آستان قدس رضوی شده است. این گنجینه عظیم از دیرباز کعبه آمال اهل تحقیق و قبله اقبال صاحبان تدقیق بوده است «فیها کتبه قیمه» (کتاب‌هایی با مطالب مستحکم و استوار در آن است)^{۱۹} و «فیها ما تشتهیه الانفس و تلذ الاعین» (آنچه را که مورد تقاضای جانها و باعث التذاد

کتابخانه و موزه

ملی ملک یکی از

گنجینه‌های غنی و از

مراکز مهم فرهنگی،

هنری و علمی ایران و

جهان است که از سال

۱۳۱۶ شمسی وقف

آستان قدس رضوی

شده است. این گنجینه

عظیم از دیرباز کعبه

آمال اهل تحقیق و قبله

اقبال صاحبان تدقیق

بوده است

چشمه‌است در این مجموعه موجود است^{۲۰}. مجموعه مذکور ابتدا در خانه شخصی مرحوم حاج حسین آقا ملک واقف نیکوکار و خیراندیش خراسانی در خیابان پانزده خرداد (بوذرجمهری سابق) در بازار بین‌الحرمین تهران قرار داشت ولی بعد از آنکه عمارت جدید به وسیله آستان قدس رضوی ساخته شد پس از تجدید سازمان و تکمیل تجهیزات مطابق با آخرین روش‌های پیشرفته رایانه‌ای کار خود را به طور رسمی از سال ۱۳۷۵ شروع نمود. ساختمان جدید با استفاده از معماری سنتی مذهبی در زمینی به مساحت بیش از ۵۰۰۰ مترمربع و زیربنای بالغ بر ۹۰۰۰ مترمربع ساخته شده است.

کتابخانه وقفی و ملی ملک ۴۲۰۰۰ جلد کتاب چاپی، سنگی و سربی و ۱۹۰۰۰ عنوان رساله و کتاب خطی در علوم مختلف به ویژه علوم اسلامی دارد که تفکیک موضوعی نسخه‌های خطی آن بر اساس روش دیوبندی عبارتند از^{۲۱} فلسفه و روان‌شناسی ۱۸۰۰ عنوان با ۱۰٪، دین ۸۰۰۰ عنوان با ۴۳٪، علوم اجتماعی ۴۵۰ عنوان با ۳٪، زبان ۳۰۰ عنوان با ۱/۷٪، علوم پایه ۱۲۵۰ عنوان با ۷٪، علوم عملی (پزشکی) ۱۲۵ عنوان با ۷/۰٪، هنر ۱۳۰ عنوان با ۰/۷٪، ادبیات ۲۵۵۰ عنوان با ۲۰٪، تاریخ و جغرافیا ۱۲۰۰ عنوان با ۶٪ و کلیات و متفرقه ۲۵۰ عنوان با ۱/۵٪. تعداد زیادی از مجموعه خطی کتابخانه ملک در نوع خود بی‌نظیر و در جهان منحصر به فرد است.

تعدادی از نفایس این کتابخانه

- جزئی از قرآن مجید به خط کوفی، منسوب به حضرت امام حسن مجتبی (ع) که بر پوست آهو تحریر و تمام صفحات متن و حاشیه دارد.

- الاصول بالاسطقسات اقلیدس، تحریر ۳۷۱ق و موضوع آن نجوم است.

- ثمره بطلمیوس تألیف حسین بن عبدالرحمان عمر صوفی ۳۷۱ هجری قمری؛

- الفوز الاصر، تألیف ابن مسکویه، تحریر ۴۱۰ق موضوع این کتاب، فلسفه و کلام است.

- مجموعه، شامل سه رساله تألیف ابی نصر فارابی، به خط حسن المسیح المتطبب الفارقی، تحریر ۴۳۶ق؛

- قرآن به خط نسخ و ثلث، تحریر یاقوت مستعصمی؛

- قرآن به خط نسخ و ثلث، تحریر وصال شیرازی؛

- قرآن به خط نسخ و ثلث، تحریر علاءالدین تبریزی؛

- قرآن به خط نسخ، تحریر حسین بن عسکر ارسنجانی؛

- اربعین شیخ بهایی، به خط ملاصدرا؛

- بحار الانوار، تألیف علامه مجلسی با مسوده‌های اصلی به خط مؤلف؛

- تهذیب الاحکام، تألیف شیخ طوسی به خط حسین بن عبدالصمد حارثی همدانی (پدر شیخ بهایی)؛

- عرفات العاشقین و عرصات العارفين، تألیف تقی‌الدین محمد بن معین‌الدین اوحدی دقانی، تحریر ۱۰۲۴ق؛

- مروج الذهب مسعودی، تحریر ۸۶۷ق؛

- شاهنامه بایسنقر میرزا؛

- تألیفات ابوعلی سینا، بالغ بر ۱۰۴ کتاب و رساله خطی.

از نقاشی چاپی و چاپ سنگی و سربی این مجموعه است:

- القانون فی الطب، تألیف ابن سینا، چاپ رم، سال ۱۵۹۳م؛

- تحریر اصول اقلیدس، تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، چاپ قسطنطنیه، سال ۹۹۶ق؛

- القرآن و هو شریعة الاسلامیة، چاپ هامبورگ، سال ۱۶۹۴م؛

- لغت‌نامه انگلیسی به فارسی، چاپ بنگال، سال ۱۷۸۰م؛

کتابخانه و موزه ملی
ملک در حال حاضر
بالغ بر چهل نفر
کارمند دارد که بودجه
سالانه آن از محل
مؤسسه موقوفات
ملک وابسته به آستان
قدس رضوی که
دارای ۳۰ هزار هکتار
زمین زراعی و باغ در
شهرستان‌های چناران،
فریمان و تربت جام
است اداره می‌شود

- تاریخ فنایی (به ترکی)، سال ۱۹۹۹ق؛

- العجب العجاب فیما یفید الکتاب، تألیف احمد بن محمد شروانی، سال ۱۲۲۸ق.

از کتاب‌های چاپی این کتابخانه حدود ۴۶۰۰ جلد به زبان‌های فرانسه، انگلیسی، ایتالیایی، آلمانی و... می‌باشد.

در این کتابخانه مرقعات و مکتوبات به خط خوش نویسان مشهور مانند میرعلی هروی، میرعماد، عبدالرشید، میرزا احمد نیریزی، درویش عبدالمجید طالقانی، علیرضا عباسی، سلطان محمد نور، بایستقر و یاقوت مستعصمی دیده می‌شود.

- نگارنده که از دوران جوانی به این کتابخانه رفت و آمد داشته و از آن بهره‌ها برده است از نزدیکان^{۱۲} و اطرافیان خود شنیده است که با چه همت والایی کتاب‌های خطی به وسیله واقف خیراندیش آن تهیه و جمع‌آوری شده است. دایره جمع‌آوری این کتاب‌ها از کتابفروشی میرزامحمود کتابفروش تا کتابفروشی‌های خارج از کشور از هر شخص اعم از متمکن و متوسط الحال، ایرانی و خارجی گسترش داده است. هر کجا کتاب با ارزشی پیدا می‌شده است حاج حسین آقا ملک اولین خریدار آن بوده است. مؤلف کتاب تاریخچه کتابخانه‌های ایران در باب انتقال کتاب‌ها و خرید آنها می‌نگارد: «... کتاب‌های کتابخانه‌های معروف دوران قاجار غالباً به این کتابخانه (کتابخانه ملک) منتقل گردیده از جمله کتاب‌های کتابخانه‌های قوام‌الدوله، حسام‌السلطنه، شیخ عبدالحسین خیابانی، صدرالافاضل، هدایت‌الله باشی و مانند آن...»^{۱۳} واقف فاضل و خیراندیش کتابخانه ملک یعنی حاج حسین آقا «مرد دانشمندی بود، خرید کتاب برای کتابخانه‌اش زیر نظر و بررسی دقیق خود وی انجام می‌گرفت. به خواندن و نوشتن و دانش‌آموزی شدیداً علاقه داشت، حتی در آخرین روزهای بینایی، که می‌رفت خواندن و دیدن را برای بقیه عمر از دست بدهد، من شاهد بودم که خودآموز آلمانی را در اوقات فراغ، گاهی در خلوتش به صدای بلند، می‌خواند و می‌کوشید که آن زبان را بیاموزد. بدون تردید بسیاری از کتاب‌های کتابخانه ملک را خوانده و خصوصاً کتب خطی را از حیث انشاء و تعلق آن به نویسنده ادعایی و اصیل بودن بررسی کرده و با مقایسه سبک و شیوه شعر یا نثر آنها سنجیده بود.»^{۱۴}

- یکی از نکات مهم درباره کتابخانه ملک، نحوه اداره این کتابخانه است که واقف هوشمند و مدیر آن به نکاتی در وقف‌نامه اشاره کرده است که از نظر دانش «مدیریت» قابل تأمل و دقت است. واقف بعد از آنکه در وقف‌نامه «مصارف» را یادآور می‌شود «مقررات مختلفی» را متذکر می‌شود که شایان توجه است: مفتوح بودن کتابخانه برای عموم، ممنوع کردن ارسال کتاب به خارج از کتابخانه، مخارج کتابخانه، حقوق متولی، ناظرین، مدیر و کارکنان کتابخانه، حساب تقاعد، کسر صدی پنج از حقوق کارکنان کتابخانه و تودیع آن در یکی از بانک‌ها، اضافه نمودن معادل مجموع وجوه جمع شده از حقوق کارکنان پس از ده سال و پرداخت آن از محل عواید موقوفه، فوت و ازکارافتادگی کارمند، حتی خیانت کارکنند و میزان خسارت وارده را در نظر گرفته و همه موارد را نظیر یک آیین‌نامه استخدامی همراه با شرح وظایف و مسؤولیت‌های متصدیان کتابخانه بیان می‌کنند. در بازخوانی و طبقه‌بندی نیت متعالی واقف کتابخانه ملک علاوه بر تحکیم مبانی اعتقادی و ترویج امور مذهبی که بخشی از فرهنگ اجتماعی او است نکته فوق‌العاده بااهمیت و مهمی فرایاد می‌آورد این است که واقف دورانیش و روشنفکر به گذشته و آنچه وقف کرده است بسنده نمی‌کند بلکه برای پیشرفت هرچه بیشتر کار کتابخانه و موزه به فکر توسعه روزافزون موجودی‌های کتابخانه و موزه است بدین جهت در بند «د» وقف‌نامه اشاره می‌کند: «برای خرید کتاب و لوازم موزه در هر سال اقلاً معادل نیم عشر از عواید خالص موقوفات بایستی به مصرف برسد.»^{۱۵} مفهوم این بند از وقف‌نامه موقعی بیشتر محسوس است که درآمد سالانه موقوفاتی که صرف اداره کتابخانه و موزه می‌گردد معلوم شود تا مشخص گردد چه مبالغی باید در سال، بابت خرید کتاب‌های تازه صرف شود. او در واقع از نظر «مهندسی دایمی سازمان» پایه‌ریز سازمانی به نام «کتابخانه و موزه ملی ملک» شده که در بردارنده کنش‌ها و تعاملات مختلف است. به دیگر سخن واقف کتابخانه ملک طرح نظامی را ریخته که خود را مقید به موقوفات پیشین نکرده است بلکه همیشه

در حال و برای آینده و آیندگان زندگی کرده است.

- کتابخانه و موزه ملی ملک در حال حاضر بالغ بر چهل نفر کارمند دارد که بودجه سالانه آن از محل مؤسسه موقوفات ملک وابسته به آستان قدس رضوی که دارای ۳۰ هزار هکتار زمین زراعی و باغ در شهرستان‌های چناران، فریمان و تربت جام است اداره می‌شود. سازماندهی منابع با استفاده از روش دیویی و تهیه کارت برگه‌های مختلف با استفاده از رایانه به عمل می‌آید. کتابخانه دارای بخش مرجع، بخش مطالعه، بخش خدمات فنی و رایانه، بخش میکروفیلم، بخش صحافی و مرمت کتب و بخش مدیریت است.^{۱۶}

موزه

در مجموعه ملک سالن‌های متعددی به اشیا و نفایس گران‌سنگ موزه‌ای و مواریت پرارج فرهنگی اختصاص یافته است. از آن جمله:^{۱۷}

۱. سالن سکه حاوی قدیمی‌ترین مسکوکات از عصر لیدی، هخامنشی، اشکانی، ساسانی و دوره اسلامی به ویژه سکه ولایتعهدی حضرت رضاع(ع)؛

۲. سالن فرش در بر دارنده بهترین بافته‌های عموغلی، حاج عبدالصابر و مشیری از مشهد، صیرفیان از اصفهان و حبیبیان از نائین؛

۳. سالن تمبر شامل قدیمی‌ترین تمبرها از ۱۸۳ کشور جهان و انواع تمبرهای نفیس مانند سری اول باقری، ویکتور کاستین، نیمه، تت‌بش، دیلاسه و انواع ارور؛

۴. سالن آثار هنری شامل بهترین تابلوهای نقاشی از کمال‌الملک و دیگر مشاهیر هنر؛

۵. سالن ابزار نجومی و صنایع دستی اعم از چوبی، فلزی، سنگی، چینی، قلمدان‌ها و مینیاتورهای کم نظیر؛

۶. عینک و بعضی اشیای مربوط به مرحوم حاج ملاهادی سبزواری، قبایله ازدواج میرزاتقی خان امیرکبیر و عزت‌الدوله خواهر ناصرالدین شاه؛

۷. کشکول و تبرزین و پیراهن منسوب به شاه عباس صفوی؛

۸. دو عدد گلدان قدیمی از شاهکارهای کارخانه سور فرانسه مهور به مهر قصر توپلری؛

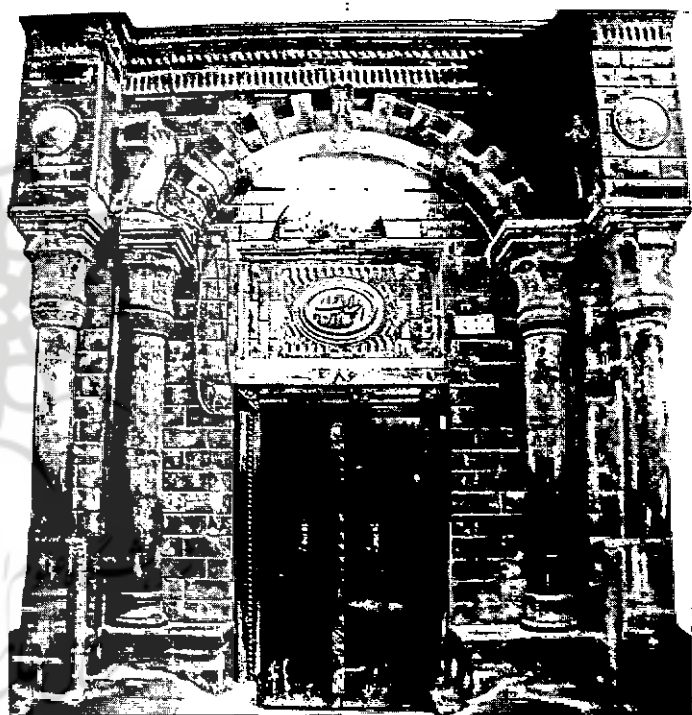
۹. میز و صندلی‌های آبنوس و فوفل کار هنرمندان هندوستان و سوریه؛

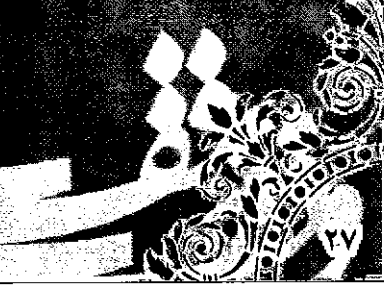
۱۰. سه قطعه از کتیبه‌های قدیمی پرده خانه کعبه (ملیله‌دوزی).

وقف‌نامه‌ها

مجموعه هفت وقف‌نامه با یک مؤخره به دو زبان فارسی و انگلیسی به صورت کتابی تمیز و مجلد با عنوان «وقف‌نامه‌های املاک و مستغلات تهران و خراسان قدیمی این چاکر خانه‌زاد آستان ملایک پاسبان حسین ملک به عتبه عرش درجه علیه رضویه ارواحنافداء» تنظیم و انتشار یافته است. وقف‌نامه‌های موجود در این کتاب عبارتند از: اول. وقف‌نامه شماره ۸۱۹۴ دفتر اسناد رسمی ۲۸ حوزه تهران مورخ ۱۳۱۶/۸/۶ که راجع است به وقف کتابخانه ملی ملک بر آستانه مقدسه سلطان سریر ارتضاء حضرت علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام که شعبه‌ای از کتابخانه مقدسه رضوی باشد. مشتمل بر هشت مورد شروط ضمن عقد که بیشتر مربوط به انتظام کتابخانه و نحوه کاربرد کتاب‌هاست.

دوم. وقف‌نامه شماره ۸۷۱۰ دفتر اسناد رسمی تهران مورخ ۱۳۳۰/۱/۲۵ که راجع است به وقف املاک

و مستغلاتی در مشهد مشتمل بر بیست مورد و در تهران مشتمل بر پنج مورد به انضمام موارد دیگر شامل مصارف و مقررات مختلفه ذیربط.

سوم. وقفنامه شماره ۶۶۶۸ دفتر اسناد رسمی ۴۰ تهران مورخ ۱۳۲۳/۴/۲۱ در مورد وقف یک قطعه زمین معروف به باغ ملی تهران برای محل کتابخانه ملی ملک با همان شرایط مندرج در وقفنامه سابق. چهارم. وقفنامه شماره ۷۴۷۳ دفتر اسناد رسمی ۳۱ تهران مورخ ۱۳۵۲/۱۲/۱۰ راجع است به شروطی که در این وقفنامه است بر کتابخانه ملی ملک به انضمام نحوه تقسیم عواید املاک این وقفنامه و حساب تقاعد و نحوه اداره بیمارستان و غیره.

پنجم. وقفنامه دفترخانه اسناد رسمی شماره ۷۷ تهران در مورد وقف املاک و قنواتی در خراسان و مقررات ذیربط آن.

ششم. وقفنامه شماره ۴۶۰۵۵ دفترخانه اسناد رسمی شماره ۶ مشهد مورخ ۳۴/۷/۵ که راجع است به وقف املاکی در خراسان در شش مورد و نحوه تقسیم عواید آن به انضمام شروط و مقررات مختلف.

هفتم. وقفنامه شماره ۵۱۳۴۸ دفتر اسناد رسمی ۶ مشهد مورخ ۱۳۴۰/۳/۲۷ که راجع است به وقف مزارعی در خراسان در پانزده مورد با هفت گونه توضیحات ذیربط

- در این کتاب واقف قصد و نیت خود را در پایان کتاب به شرح ذیل ابراز و اظهار می‌دارد:
بسمه تعالی و شأنه

بارها اندیشه می‌کردم که شاید به مرور دهور اصول وقفنامه‌های تقدیمی به عتبه عرش درجه علیه رضویه ارواحنا فداه از میان برود و یا خدای نخواستہ متولیان بعدی شروط و مصارف را تغییر دهند و چون اصول و کلیه اسناد به آستانه مقدسه تقدیم و کسی را بر آنها وقوف نه، بر آن شدم که تمام وقفنامه‌هایی که تا آن تاریخ در محاضر رسمیه تنظیم و تقدیم آستانه شده و صیغه وقف جاری گشته و به تصرف درآمده اکنون نیز در تصرف وقف است چاپ کرده در دسترس عموم گذارم تا همه بر آنها واقف و در آتیه از تغییر و تبدیل مصون آنها نیز از بذل مساعدت دریغ نورزند و در این خدمت ناچیز به شهادت قادر متعال و آن امام همام علیه‌السلام جز خدمت به خلق و ایفای وظیفه و سعادت افراد مملکت نظری نداشته و ندارم. و چون طریق خدمت را منحصرأ در دو چیز تشخیص دادم ترقی مصارف و رعایت حفظ‌الصحة مردم، بیشتر املاک و مستغلات و اموال خود را به شرحی که در این وقفنامه مندرج و مذکور است به آستان قدس تقدیم و عواید آن را قسمتی به کتابخانه ملی تهران و قسمتی هم به بیمارستان و بهداری رضوی واقع در مزرعه حاجی نصیر ملکی وقفی خود بر آستانه که بین مشهد و قوچان است تخصیص دادم. ارجو که در پیشگاه خالق و خلق مقبول و استفاده‌کنندگان به دعای خیر یاد نمایند. و در مواقع ضروریه از بذل مساعدت به این دو مؤسسه دریغ ندارند. به تاریخ دوم مهرماه هزار و سیصد و سی و شش، ذره بی‌مقدار دربار ولایت‌مدار حسین ملک.^{۲۸}

- سایر واگذاری‌ها: علاوه بر موقوفات ذکرشده، خدمات گسترده و ارزنده آن مرحوم به دیگر مؤسسات شهر مشهد و تهران به قرار ذیل است:^{۲۹}

۱. اهدای ۴۰/۰۰۰ متر مربع زمین، جهت احداث باغ ملی مشهد؛
۲. اهدای ۲۰۰۰/۰۰۰ متر مربع زمین به فرهنگیان مشهد، جهت احداث خانه؛
۳. اهدای زمین جهت احداث پارک جنگلی وکیل آباد؛
۴. اهدای زمین برای احداث زندان؛
۵. اهدای زمین به شهرداری، جهت احداث شیرخوارگاه؛
۶. اهدای زمین به اداره مخابرات مشهد، جهت احداث خانه کارمندان؛
۷. اهدای باغ و عمارت مجلل پدری، در شهر ری، به مؤسسه فرهنگی آن شهرستان.

واقف

واقف مجموعه عظیم کتابخانه و موزه ملی ملک مرحوم حاج حسین آقا ملک، فرزند ارشد مرحوم حاج محمدکاظم ملک‌التجار ممالک محروسه ایران و او نیز فرزند آقامهدی تاجر تبریزی دارای همین عنوان و از

دوستان نزدیک میرزاتقی خان امیرکبیر بوده که سرای امیر در بازار تهران را به احترام و بنای او به نام نموده است.

به علاوه مسجد ملک در بازار تهران نیز از بناهای آقامهدی ملکالتجار می باشد. آقامهدی فرزند ابوعلی و او فرزند ملاآقابابا معروف به مجتهد بوده که در فقه و اصول و مخصوصاً علوم غریبه ید طولایی داشته است.

جد مادری واقف نیز اهل تبریز و موسوم به علی عباس بیک بوده است. حسین ملک در نهم ربیع الاول سال ۱۲۹۲ در منزل اجدادی خود واقع در تهران بازار بین الحرمین (محل قبلی کتابخانه و موزه ملی ملک) چشم به جهان گشوده، دروس فارسی و عربی را اول نزد مرحوم حاج شیخ مسیح طالقانی فرا گرفت و بعد در خدمت مرحوم میرزا ابوالحسن جلوه که در حجره‌ای در مسجد امام خمینی منزل داشت و علاوه بر قرب جوار با مرحوم حاج محمدکاظم ملک نیز معاشر و دوست بوده و تحصیلات ادامه داده است.^{۲۰} در عنفوان جوانی در معیت پدر خود به مکه معظمه مشرف شد و از آن تاریخ به حاج حسین آقا ملک معروف شد.

وی از طرف پدر جهت رسیدگی و اداره املاک در خراسان، به مشهد رفت و پس از چندی، با دختر مرحوم حاج سیدعبدالله، متولی مسجد گوهرشاد که برادر عیال مرحوم حاج سیدحبیب‌الله حبیب‌اللهی مجتهد معروف خراسان بود ازدواج و در مشهد ماندگار شد.

مرحوم ملک از ابتدای عمر به مطالعه و جمع‌آوری کتب علاقه‌مند بود و این عشق و علاقه را تا آخر عمر حفظ نمود و این خود مقدمه‌ای برای تأسیس و تکوین تدریجی کتابخانه گران قدری شد که امروزه شهرت جهانی دارد.

گفتنی است که ایشان کتابی را ندیده و نخوانده به مخزن نمی فرستاد. آقایان دانش‌پژوه و ایرج افشار که فهرست نسخ خطی کتابخانه را تهیه کرده‌اند اظهار می‌دارند:

«هرگاه از نظر تاریخ تحریر با نام محرر و غیره به مشکل بر می‌خوریم به نوشته مرحوم ملک در حاشیه کتاب مراجعه می‌کردیم.»

مرحوم ملک در سال ۱۳۱۶ بر طبق مفاد چندین وقف‌نامه اداره امور کتابخانه و موزه را با تمامی موقوفات به آستان قدس رضوی واگذار نمود و تا زمانی که در قید حیات بوده تمامی اختیارات خرید کتب و نفایس و همچنین اداره امور کتابخانه را عهده‌دار بود.

مرحوم ملک پس از گذراندن عمری متجاوز از صد سال سرانجام در تیرماه ۱۳۵۱ شمسی دار فانی را وداع گفت و به دار بقا پیوست.

استاد گلچین معانی تاریخ وفات او را چنین سروده است:

از پس صد سال برفت آنکه بود

در صف نیکان جهان منسلک

سال وفات و سنه عمر اوست

بانی خیرات حسین ملک^{۲۱}

یکی از نویسندگان که تحت تأثیر امور وقفی حاج حسین آقا ملک قرار گرفته و بذل و بخشش‌های مردمی و عمومی او را برای تفریح مردم حتی با معیار ارزش‌های آن ایام قابل تقویم و ارزش‌گذاری نمی‌داند، برای کارهای مردمی مرحوم ملک و مقایسه آن با سایر مال‌اندوزانی که در خارج از کشور به سر می‌برند، می‌نویسد:^{۲۲} «... مثل همین مردم در وسط باغ فرشی می‌انداخت و بساط چای و میوه‌ای می‌چید و به موقع سفره شام یا ناهار ساده‌ای برای همراهان یا میهمانان ناخوانده می‌گسترانید. تا چشم‌هایش نور داشتند و می‌دیدند از دیدن این مردم مستضعف به شادی و خنده و بازی رسیده لذت می‌برد و چون بینایی‌اش را از دست داد به شنیدن هیاهو و شور و نغمه‌سرایی و غوغای بندگان خدا، آن هم به قدرت سمعک، گل از گل رویش می‌شکفت. گویی از آنها تشکر می‌کرد که موجب این لذت شادی او شده‌اند. خاکش بر سر آن ثروت‌اندوزانی باد که خزانه‌داری میراث‌خوارگان بی‌نیاز از مال دنیا را می‌کنند و با حقارت در کازینوها، لذت

را در (فرض امکان بردن از دزدهای بین‌المللی) می‌پندارند، که آن هم یک در هزار تحقق نمی‌پذیرد و کمتر کسی از آنها باور کرده است که ایجاد یک خانه ایران در شهری برای استفاده فرهنگی ایرانیان مهاجر، یک زورخانه، یک خوابگاه موقت، یک مؤسسه بنیادی و اصیل و حتی یک قبرستان از حضور مکرر در جو کثیف و پر دود قمارخانه‌ها لذت‌بخش‌تر خواهد بود که البته اختیار مال خود را دارند.»

- مرحوم حاج حسین آقا ملک در انجام تکالیف مذهبی خود بر کنار از ریا و دورویی بود به آستان ملایک‌پاسبان حضرت امام رضا علیه‌السلام خالصانه عشق می‌ورزید و سرسپرده بود. یکی از شعرای زمان به لحاظ ارادت و سرسپردگی حاج حسین آقا به حضرت امام رضا علیه‌السلام قطعه‌ای ساخته که دو بیت آن چنین است:^{۲۳}

نامن ضامن ولی‌الله اعظم آنکه هست
پایه دیوان فرّ و شوکتش کیوان و تیر
یک تن از خدام او حاجی حسین آقا بود
آنکه در جود و سخاوت هست بی‌مثل و نظیر

استاد محمود فرخ خراسانی در وصف شخصیت ممتاز حاج حسین آقا گوید:^{۲۴}

هستم اندر حیرت از حاجی حسین آقا ملک
من ندانم کش ملک بایست خواندن یا ملک
خوی نیک و روی ماهش گویدم هذا ملک
عزّ و جاه و دستگاهش گویدم هذا ملک
قرب دیدند چون خیل ملک ز اعمال خیر
نزد حق گفتند یا رب لیتنا کنا ملک
جز ادیبان را نگفتم هیچ‌گه در عمر مدح
نیست از این اصل کلی نیز مستثنا ملک
ده‌هزار نسخه عالیش در بیت الکتب
شاهد فضلند کامتا و صدقنا ملک

حاج حسین آقا ملک بسیار اهل مطالعه بود و فهمی توانا و ادبی فراوان داشت چند کتاب را از جمله کتاب صفا اصفهانی را با خط خود رونویسی کرد و مجموعه‌ای از اشعار نغز عرفانی را جمع‌آوری کرده بود. یکی از روحانیون عالی‌قدر و مشهور به نام شیخ کاشف الغطاء که از فقها و مجتهدین زمان خود بوده است جنگ ملک^{۲۵} را مطالعه نموده و بر آن یادداشتی نوشته است. متن این یادداشت به همراه یکی از صفحات جنگ ملک (به خط حاج حسین آقا ملک) در صفحه بعدی منعکس است. ترجمه یادداشت این روحانی عالی‌قدر چنین است:

به نام خداوند بخشنده مهربان
و با سپاس از او

این جنگ دلنشین از آغاز تا آخرین برگ آن را مطالعه کردم و آنچه به دانش‌هایی در آن پرداخته می‌شود نیکو یافته‌ام، دقیقاً این مجموعه که مشتمل بر بسیاری از اشعار نغز در حکمت اخلاقیه و معارف الهیه (به عربی و فارسی) است که دوست مشهور، سرشناس و با شناخت (صاحب‌المعروف و المعرفه)، نیکوکار، کریم، دانشمند و صاحب‌قلم، با شهامت و دارای محسنات و صفات نیک حاج حسین آقا ملک که خداوند عمر او را طولانی و نیکوکاری‌های او را زیاد گرداند که دل‌ها را به احسان و کرم و اخلاق خویش مالک خود گردانید. (به طوری که شاعر گوید)

نیکویی کن به مردم تا دلها بنده شوند
که احسان، بنده کند انسان را

عاقلان عیب‌کنندم که چرا دل به تو دادم
باید اول به تو گفتن که چنین خوب چرایی

مشارالیه این جنگ فراهم آمده را در عمارت آباد خویش در وکیل آباد واقع در حومه مشهد رضوی که بر مُشرف‌کننده آن هزار سلام و تحیت باد نگاشته است. والسلام. روز نوزدهم ماه مبارک - سال ۱۳۶۷، محمدحسین کاشف الغطاء

- حاج حسین آقا ملک دو بار ازدواج کرد. اولاد پسر نداشت. از عیال اول که دختر متولی سرشناس مسجد گوهرشاد مشهد بود سه دختر داشت ملک خانم، عزت خانم و صدیقه خانم و از عیال دومی، دو دختر به نام‌های فری خانم و رزی خانم. در حال حاضر خانم عزت ملک ناظر استصوابی کتابخانه و موزه ملی ملک است و رزی خانم به امور هنری و فرهنگی می‌پردازد. هر دو خاتمه‌ها از بانوان سرشناس، فاضل و کارآمد کشورند که عمر خود را صرف بررسی آثار هنری و پژوهش‌های فرهنگی کرده‌اند. نظرات صائب و بصیر آنها در اداره کتابخانه و موزه مطمح نظر است.

مرحوم ملک پس از یک عمر ایثار و خدمت به خلق سرانجام در تیرماه ۱۳۵۱ شمسی در محل کتابخانه یعنی همان جایی که متولد شده بود در کنار عشق بزرگش به «کتاب» جان‌به‌جان آفرین تسلیم کرد. پیکر پاک این واقف نیکوکار، متدین، مردمی، هوشمند، ادیب و مدیر در جوار حرم مطهر و ملکوتی حضرت علی‌بن موسی‌الرضا علیه‌السلام در مشهد مدفون شد.

حاصل و نقش کتابخانه‌های وقفی در ترویج فرهنگ و گو

با تأملاتی چند، حاصل و نقش کتابخانه‌های وقفی در ترویج فرهنگ گفت و گو ما را از نتایجی که از این مقال به دست آمد بی‌بهره نمی‌گذارد. بدیهی است حاصل این تأثیرات را نمی‌توان به صورت «فرمول» نشان داد ولی می‌توان در آمیختگی و رابطه آنها را توصیف کرد و به قضاوت نشست. بنابراین حاصل کار را به صورت آنچه در ذیل خواهد آمد با استفاده از رابطه کلی به جزئی و بعد اشاره به مورد خاص و در پایان نگاهی به چشم‌انداز آینده و اینکه بالاخره دلمشغولی سازمان‌های «توسعه کتاب» در جهان برای ایجاد مفاهمه و گفت و گوهای جهانی چیست؟ آیا پروژه‌های بهتر از نظام وقف می‌شناسند؟ همه را با شکیبایی و امید بستن به آرمان‌های آیین پاکی که به مردم جهان بشارت داد گفتمان را بشنوند و بهترین‌ها را گزینش کنند روی می‌آوریم و به شرح آن می‌پردازیم:

بهره اول

کتابخانه‌ها از فرآورده‌های امور فرهنگی هر کشوری است. در آمیختگی تمدن‌ها در حیات فرهنگ‌ها و پاره‌فرهنگ‌ها و گو با هم شکل می‌گیرند و کتاب و کتابخانه به عنوان قدیمی‌ترین و عمده‌ترین وسیله ارتباط بین انسان‌ها موجب تسهیل ارتباط و گفت و گو میان تمدن‌ها و تغییرات ساختاری آنهاست. تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و دانش‌ها از طریق همین «کتاب» و سایر موارد دیداری و شنیداری خیلی راحت از مرزهای سیاسی و جغرافیایی کشورها بدون ویزا عبور می‌کنند و بدون هیچ زحمتی فضای مشترک فرهنگ و تمدن جهانی را فراهم می‌آورند. فضای مشترک تمدن جهانی «تنازع بقا» را به قاعده انسانی که «تعاون بقا» باشد تبدیل می‌کند. بدیهی است هر کشور و ملتی با توجه به پیشینه ملی، مذهبی و تاریخی خود از نظام‌مندی حریم هویت خویش حفظ و حراست می‌کند ولی این بدین معنی نیست که در ساخت یک تمدن فراگیر جهانی همراه با سایر افراد بشر شریک و سهیم نباشد.

بهره دوم

فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، گرچه هویت‌ساز حریم خویشند ولی «حق» را همیشه پاس می‌دارند و «نیک» و «بد» را هر لحظه درک کنند به دسترسی به «نیک» خود را شایق نشان می‌دهند. سخن معروف حکیم سنایی غزنوی شاعر شیعی مذهب ایران که فقط «حق» را در نظر دارد و بدون اینکه زبان آن عبرانی، سریانی، یونانی و پهلوی باشد مؤید همین معنی است.

سخن کز بهر «حق» گویی چه عبرانی چه سریانی
مکان کز بهر «حق» خواهی چه جابلقا چه جابلسا

البته جلال‌الدین محمد مولوی هم که جهت خرید انگور حکایت معروف آن چهار نفری را مثال می‌زند که بر سر واژه انگور (هر یک به زبان خود) به منازعه می‌پردازند^{۲۶} مخالف سخن سنایی بر سر «حق» نیست بلکه مولوی ادعا و حرفش بر مفاهمه و گفت و گو است که اگر کسی زبان دیگری را بفهمد و به منطق گفت و گو آشنا باشد «نزاع» را به «دوستی» تبدیل می‌کند. در واقع مفاهمه زبانی و تمدنی مستلزم درک هویت ویژگی‌های هر تمدن است ضمن اینکه انسان اصولاً آماده پذیرش «حق» است یا هر زبان و در هر زمان و مکان. حال این پرسش پیش می‌آید بهترین جای این «مفاهمه‌ها» کجاست؟ به عبارت دیگر بهترین مکان زایش و تکثیر این مفاهمه‌ها در کجاست؟ ناگفته پیداست که باید برای پاسخ به این پرسش سراغ «کتابخانه‌ها» را گرفت. کتابخانه‌ها به سهولت این مقصود را فراهم می‌آورند و احتیاجی به دور دنیا گشتن نیست.

بهره سوم

تدوین کتاب و ایجاد کتابخانه در ایران و اسلام، از ویژگی‌های عمده تمدن ایرانی و اسلامی است. دنیا تمدن‌های فراوانی به خود دیده است. هنر معماری و مومیایی در تمدن مصری، نظام لشکرآرایی در تمدن رومی، قانونمندی‌های حمورابی در تمدن بابلی، دریانوردی در تمدن فینقی، قدرت فلسفی در تمدن یونانی، نظام ارتباطی و خط و کتابت در تمدن ایرانی و ایجاد بیت‌الحکمه، دارالعلم و دارالترجمه در تمدن اسلامی. در ایران «تاریخ تنظیم گات‌ها و بخش‌های مختلف اوستا خیلی قبل از روی کار آمدن سلسله ماد و حکومت پارسیان بوده است»^{۲۷}. در اساس آغاز تاریخ تمدن را باید از خاورمیانه شروع نموده و ایران مهد تمدن‌هاست. ویل دورانت در کتاب مشهورش تاریخ تمدن اشاره می‌کند: «از زمان تدوین تاریخ حداقل شش هزار سال می‌گذرد و در نیمی از این زمان خاورمیانه مرکز امور و مسائل بشری بوده است... کشاورزی، بازرگانی، اهلی کردن جانوران، ساختن ارابه، سکه زدن، سند نوشتن، پیشه‌ها و صناعت، قانونگذاری، ریاضیات، پزشکی، هندسه و نجوم، تقویم و ساعت و منطقه البروج، الفبای خط‌نویسی، کاغذ و مرکب، کتاب و کتابخانه، مدرسه، ادبیات، موسیقی، تجارت، معماری، سفال لعابدار، اسباب‌های تجملی، یکتاپرستی، تک‌همسری، اسباب آرایش و جواهری، مالیات بر درآمد، نرد و شطرنج و... برای نخستین بار پیدا شد و رشد کرده است و فرهنگ اروپایی و آمریکایی ما در طی قرون از راه جزیره کرت و یونان و روم از فرهنگ همین خاورمیانه گرفته شده است...»^{۲۸}

بهره چهارم

در اسلام، ابتدا ترجمه کتاب و بعد تألیف کتاب مورد نظر بود. بیت‌الحکمه و دارالترجمه‌ها یکی پس از دیگری به وجود آمدند. «نهضت ترجمه در جهان اسلام که یکی از درخشان‌ترین موارد انتقال فکر بشری است حاصل کار و همت خالصانه و پرشور معدودی مترجم شیفته و حمایت بی‌دریغ و بی‌شائبه دولتی بود که اندک زمانی تنگ‌نظری و خام‌اندیشی را به کناری نهاده بود و کمتر از صد سال تقریباً تمام آثار اساسی شناخته‌شده آن زمان به عربی برگردانده شد و میراث گذشتگان در اختیار محققان و متفکران مسلمان قرار گرفت تا از آن نوشته برگزینند و آن گاه خود بیندیشند و بنیان تازه افکنند. در واقع هنوز دوران ترجمه به پایان نرسیده بود که فارابی فلسفه اسلامی را تأسیس کرد و رازی در عالم پزشکی از پیشینانش فراتر رفت»^{۲۹}. در عالم کتاب، ادبیات تطبیقی جلوه خاص خود را پیدا می‌کند. «آثار ادبی و هنری از طریق ترجمه، اقتباس، سرقت و همچنین از طریق نشر آثار کتبی و شفاهی و استفاده از وسایل ارتباط جمعی در سراسر

جهان، نفوذ می‌یابند. شخصیت‌های ادبی و هنری چه دانشمندان و نقادان و سبک‌شناسان و چه تولیدکنندگان آثار ادبی و هنری، جهت نفوذ حد و مرزی نمی‌شناسند. فرهنگ و ادب از مرزهای سیاسی و جغرافیایی عبور می‌کند فضای مشترک فرهنگ جهانی را می‌سازد. حال در این طبله یا ملقمه یا فرهنگ و ادب آمیخته جهانی برای ابراز هویت، هر ملتی باید سهم خود را بشناسد و معرفی کند [...] آثار هنری و ادبی از هر گونه اسراف و تبذیر می‌پرهیزند و به صورت نماد، نمونه، خلاصه و سرانجام به صورت جوهر درمی‌آیند و هر گروه و قوم و جمعیت و قبیله‌ای از آن برای خود دستمایه می‌سازد. داستان به دست نظامی گنجوی می‌افتد به صورت شاهکار جهانی درمی‌آید به اقطار و اکناف عالم مهاجرت می‌کند بیشتر شعرای هند لیلی و مجنون می‌سرایند و به زبان‌های اروپایی ترجمه می‌شود آراگون از روی آن دیوانه السا را قلم می‌زند و شکسپیر، رومئو ژولیت را مکتوب می‌کند.^{۴۰} ترویج و دست به دست شدن مضامین از این کتاب به آن کتاب خود نوعی تبادل و گفت و گو است. هزار افسانه، بنیان کتاب الف لیلة و لیلة قرار می‌گیرد که در فارسی با نام هزار و یک شب خوانده می‌شود. همچنین کلیله و دمنه بعد از آنکه به وسیله برزویه طبیب از هندوستان به ایران آورده می‌شود بوذرجمهر حکیم آن را به پهلوی و ابن مقفع آن را به زبان عربی بر می‌گردانند، رودکی همین کتاب را به شعر فارسی می‌سراید و این کتاب منبع بسیاری از اشعار لافونتن شاعر معروف فرانسوی قرار می‌گیرد. این کتاب بعداً به وسیله ابوالمعالی نصرالله بن محمد بن عبدالحمید به فارسی دری ترجمه می‌شود و ضمن افزودن ابیاتی به کلیله بهرام‌شاهی مشهور می‌شود. ملاحسین واعظ کاشفی همین کتاب را ضمن ترجمه عربی به فارسی و افزودن ابیاتی به شکل تازه‌ای با عنوان انوار سهیلی انتشار می‌دهد و بالاخره ترجمه‌های متعدد کلیله و دمنه به زبان‌های اروپایی تأثیر فراوانی بر قصه‌نویسی رمزی و نمادین با نقش حیوانات در جهان، باقی می‌گذارد.^{۴۱}

بهره پنجم

کتاب و کتابخانه‌های وقفی از زیباترین و رایج‌ترین نهادهای اسلامی است. «فقهای اسلامی وقف کتاب را بر اساس اصل تعارف که عبارت است از «تفاهم و توافق عمومی در استفاده از چیزی و رعایت نحوه این استفاده بر اساس قراردادهای مربوط به روابط چه مدنی و چه مذهبی» قبول کردند، توجیه این اصل در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که: چیزی را که مسلمانان مناسب تشخیص دهند خداوند نیز با آن موافق است. بدین ترتیب وقف متون قرآن از همان روزهای آغازین اسلام شرعاً به وقف کتاب نیز کشیده شد.^{۴۲} اسلام نه تنها از طریق نظام «حبس عین و تسبیل منفعت» ایجاد کتابخانه‌های وقفی را تشویق کرد بلکه با علم‌باوری به مسلمانان مژده داد و آموخت که با تحمل یکدیگر همه گفتمان را بشنوند و بهترین‌ها را گزینش کنند.

بهره ششم

فکر تأسیس کتابخانه و موزه ملی ملک حدود یک قرن پیش از طرف یک ایرانی متدین و آگاه پایه‌ریزی شد. او از ابتدا نیت و قصدش خدمت به مردم بود. او در سال‌های آخر عمر به عمل وقف نپرداخت که عده‌ای فکر کنند «حاجی به فکر آخرت افتاده است» او از میان‌سالانی به فکر «وقف» بود. هر کتابی که می‌خرید (بگذریم از دقت‌ها و کنکاش‌هایش) به فکر وقف و کاربرد آن بود. در حقیقت اذعان باید کرد، زندگی این مرد بزرگ که می‌رود به افسانه شبیه شود قابل مطالعه جدی از طرف سازمان‌های فرهنگی و اوقافی است. چیزی که در این بررسی باید محور قرار گیرد ثروت سرشار حاجی حسین آقا نیست که در مقابل کارهای بزرگ مردمی، وقفی، فرهنگی، هنری و مذهبی او بسیار ناچیز و اندک است. او نشان داد در دنیای وقف کلام حقیقت باید پرده براندازد و بشکند و بتابد و چهره برافروزد و نیز نشان داد در این سیر و سلوک، وقف عهده‌دار پرده افکندن از باطن و غیب عالم و برتاباندن جلوات جمال رحمانی است و نیز نشان داد ایران اسلامی عرصه انس و ساحت قرب الهی است و واقفان پاک‌سرشت ایرانی در چنین صحن و ساحتی منزل دارند. حاجی حسین آقا با آگاهی پرثمرش سعی کرد فضا و میدانی برای عقلانیت فرهنگی به وجود آورد تا محیط شهر و دیارش در وهله اول و سپس در مسافت‌های دورتری وطن و جهان پیرامونش را با کتاب و گنجینه

کتاب و کتابخانه‌های وقفی از زیباترین و رایج‌ترین نهادهای اسلامی است. «فقهای اسلامی وقف کتاب را بر اساس اصل تعارف که عبارت است از «تفاهم و توافق عمومی در استفاده از چیزی و رعایت نحوه این استفاده بر اساس قراردادهای مربوط به روابط چه مدنی و چه مذهبی» قبول کردند، توجیه این اصل در حدیثی از پیامبر (ص) آمده است که: چیزی را که مسلمانان مناسب تشخیص دهند خداوند نیز با آن موافق است

هنری تلطیف دهد و محیط را برای زیستن مساعدتر سازد. از این رو این آثار نفیس و مبارک را با وسواس و دقت جمع آوری کرد که تعارف (به معنای وسیع کلمه) با نیت خیر و گفت و گوی اندیشه‌ها حاصل شود چون می‌دانست اگر تعارف انجام نشود نتیجه‌اش جهل است و جهل هم موجب خصومت است که گفته‌اند «لثامی اعداء ما جهلوا» به میزانی که جهل وجود داشته باشد خصومت وجود خواهد داشت. به یقین عظمت و وسعت امور وقفی حاج حسین آقا ملک در نظام اوقافی ایران کم‌نظیر و در یک قرن اخیر بی‌نظیر است. او فرهنگ‌سازی را به همراه علم باوری و انسان‌محوری در چالش تمدن‌ها با آمیخته‌ای از کتاب و گنجینه هنری برای فراهم آمدن لایه‌های فرهنگ و تمدن زیر یک سقف یعنی همان خانه قدیمی در محله حلبی‌سازها در بازار بین‌الحرمین نه در سطح «ملی» بلکه «جهانی» تدارک دید.

بهره هفتم

حاصل و آخرین بهره که به عنوان راهکار و چشم‌انداز آینده می‌توان از آن یاد کرد این است که، کشور ما از طریق سازمان ملی یونسکو و کمیته پی‌جی‌آی (برنامه اطلاعات عمومی) که زیرمجموعه آن است به این سازمان وابسته است. یکی از وظایف این سازمان اجرای برنامه‌هایی جهت ارتقای سطح خواندن و توسعه «کتاب» در کشورهای عضو و اجرای پروژه «همکاری فرهنگی آسیا برای یونسکو» است.^{۲۲} چندی پیش در سفر اخیر معاون فرهنگی یونسکو به ایران، وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی و نمان خطاب به مشارالیه عنوان کرد: «در حوزه معنوی میراث فرهنگی، کتاب دارای جایگاه خاصی است از این رو در بحث گفت و گوی تمدن‌ها، کتاب عامل تعیین‌کننده است».^{۲۳} این برداشت صحیح از کتاب و کتابخانه در حالی است که یونسکو و سازمان‌های فرهنگی زیرپوشش آن تا به حال نخواسته‌اند علی‌رغم شعارهای چشمگیر و استقرار نهادهایی تحت عنوان Asian/Pacific cultural cooperative for Unesco هیچ‌گونه توجهی به فعالیت کتاب و کتابخانه به ویژه کتابخانه‌های وقفی که بدون کمک‌های دولتی و منحصرأ نشات گرفته از ضمیر پاک و اققان مسلمان ایرانی است می‌ذول دارند. به یقین بهره‌گیری از امکانات وقفی در ایران اگر با تبلیغات جهانی و سیل کمک‌های معنوی فرهنگ‌دوستان سایر ملل انجام گردد (حداقل در سطح اساسنامه سازمان‌های تحت پوشش یونسکو) راه را برای ایجاد مفاهیم و گفت و گوی بیشتر بازتر خواهد کرد. زیرا سنت حسنه وقف نه تنها موجب مشارکت بیشتر در احیای ارزش‌های معنوی و خدمت به جامعه بشری است بلکه مفاهیم‌های غیرخواهی و مردم‌گرایی را با سرافرازی در هر نوع گفت و گو و زبان بر عهده دارد و دیوارهای تنگ فردپرستی و بی‌تفاوتی را فرو می‌ریزد. این همان چیزی است که در مقوله گفت و گوی تمدن‌ها به عنوان «هدف و مینا» محور قرار گرفته است.

منابع:

- ابن‌الدیم، ابوالفرج محمدبن اسحق، الفهرست.
- افشار ایرج، کتابخانه‌های ایران، تهران، اداره کل نگارش آموزش و پرورش، ۱۳۴۴.
- المش، یوسف، کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی در قرون وسطی، مشهد، آستان قدس رضوی ۱۳۷۲.
- بیانی، دکتر مهدی، «کتابخانه‌های ایران»، مجله کتاب ماه، سال سوم.
- تیم داری، دکتر احمد، «ادبیات تطبیقی»، فصل‌نامه فرهنگ گفت و گو، تابستان ۱۳۷۹، ش اول.
- جواهر کلام، عبدالعزیز، کتابخانه‌های ایران، تهران، ۱۳۱۱.
- حشمتی رضوی، فضل‌الله، «بهره‌وری موقوفات»، فصل‌نامه میراث جاویدان، تابستان ۱۳۷۹، ش ۳۰.
- خان‌محمدی، علی‌اکبر، گنج و گنجینه، سال ۱۳۶۰.
- دورانت، ویل، تاریخ تمدن.
- دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه.
- دهقان، دکتر عزت‌الله (گفت و شنود).
- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، جلد اول، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۲۷.
- روزنامه اطلاعات ۸۰/۱/۲۷، ش ۲۲۱۷۲.

سنت حسنه وقف نه تنها موجب مشارکت بیشتر در احیای ارزش‌های معنوی و خدمت به جامعه بشری است بلکه مفاهیم‌های غیرخواهی و مردم‌گرایی را با سرافرازی در هر نوع گفت و گو و زبان بر عهده دارد و دیوارهای تنگ فردپرستی و بی‌تفاوتی را فرو می‌ریزد. این همان چیزی است که در مقوله گفت و گوی تمدن‌ها به عنوان «هدف و مینا» محور قرار گرفته است

- سلطانی، پوری و فروردین راستین، اصطلاحنامه کتابداری، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۶۵.
- شاکری، رمضانعلی، گنج هزار ساله، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.
- فانی، کامران، بیت‌الحکمة و دارالترجمة، نشر دانش، سال دوم، ش ۱، دی‌ماه ۱۳۶۰.
- فدایی عراقی، کتاب و کتابخانه، مدیریت و توسعه فرهنگی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵.
- فرخ، محمود، سفینه فرخ، مشهد، ۱۳۳۰.
- فرشی، سیدعلی‌اکبر، قاموس قرآن، ج ۷.
- قرآن مجید، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، انتشارات اسوه، ۱۳۷۰.
- کتابخانه و موزه ملی ملک، کتابخانه ملک، ۱۳۷۵.
- گلچین معانی، احمد، راهنمای گنجینه قرآن، ۱۳۴۷.
- مجید فیاض، عبدالمجید، یادى از حاج حسین آقا ملک، ره آورد، شماره ۵۲، بهار ۱۳۷۹.
- محمود ساعاتی، یحیی، وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ترجمه احمد امیری شادمهری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴.
- مکی السباعی، دکتر محمد، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه دکتر علی شکویی، تهران، سازمان مدارک فرهنگ انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳.
- ملک، زری (گفت و شنود)
- ملک، عزت (گفت و شنود)
- مهدی‌زاده، مصطفی (گفت و شنود)
- مولانا، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، نیکلسون، نشر نغمه، ۱۳۷۴.
- نادری، محمدحسین میرزا، دیوان، انتشارات کتابخانه ملی ملک، ۱۳۴۸.
- وجدی، فرید، دایرةالمعارف اسلامی.
- همایونفرخ، رکن‌الدین، تاریخچه کتابخانه‌های ایران، شهرداری تهران، ۱۳۴۴.

پی‌نوشت‌ها

۱. پوری سلطانی، فروردین راستین، اصطلاحنامه کتابداری، کتابخانه ملی ایران، ۱۳۶۵، ص ۲۳۱.
۲. ابوالفرج محمدبن اسحق ابن‌الندیم، الفهرست، ص ۱۲۹.
۳. منبع قبلی، ص ۱۳۹.
۴. فرید وجدی، دایرةالمعارف اسلامی، ص ۶۷.
۵. قرآن مجید، سوره ۹۶.
۶. ن والقلم و ما یسطرون (قرآن مجید، سوره قلم، آیه ۱).
۷. ذالک الکتاب لاریب فیہ هدی للمتقین (قرآن مجید، سوره بقره، آیه ۲).
۸. علی‌اکبر خان‌محمدی، گنج و گنجینه، سال ۶۰، ص ۱۹.
9. Ahmad Shalaby, History of muslim education (Beirut): Dar al-Kashaf, 1954, P49.
- به نقل از: دکتر محمد مکی السباعی، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ترجمه دکتر علی شکویی، تهران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۳، ص ۶.
10. Rath Stellhom makensen "Arabic books and Libraries in The vmaiyad period critical notes" the American journal of semitic Languages and literatures 50(April 1939): 157.
- به نقل از: منبع قبلی، ص ۷۲.
۱۱. برای تفصیل در باب تاریخچه کتابخانه‌های ایران نگاه کنید به:
 - الف. ایرج افشار، کتابخانه‌های ایران، تهران، اداره کل نگارش وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۴۴.
 - ب. رکن‌الدین همایونفرخ، تاریخچه کتابخانه‌های ایران، سازمان کتابخانه‌های عمومی شهرداری تهران، ۱۳۴۴.
 - پ. دکتر مهدی بیانی، «کتابخانه‌های ایران»، مجله کتاب ماه، سال سوم، ص ۱۱۷ تا ۲۱۵.
 - ت. عبدالعزیز جواهرکلام، کتابخانه‌های ایران، تهران، ۱۳۱۱.
 ۱۲. علی‌اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ذیل مدخل وقف.
 ۱۳. سیدعلی‌اکبر فرسی، قاموس قرآن، ج ۷، ص ۲۳۶.
 ۱۴. برای تفصیل بیشتر نگاه کنید به: «نقش تشکیلات و برنامه‌ریزی در بهره‌وری موقوفات» از نگارنده، فصل‌نامه میراث جاویدان، ش ۳۰، تابستان ۱۳۷۹، ص ۱۵۴.
 ۱۵. یحیی محمود ساعاتی، وقف و ساختار کتابخانه‌های اسلامی، ترجمه احمد امیری شادمهری، مشهد، بنیاد پژوهش‌های

- اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۴، ص ۲۳.
۱۶. دکتر محمد مکی السباعی، نقش کتابخانه‌های مساجد در فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۶.
۱۷. احمد گلچین معانی، راهنمای گنجینه قرآن، ۱۳۴۷، ص ۳۶.
۱۸. رمضان علی شاکری، گنج هزارساله، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ص ۲۶.
۱۹. قرآن مجید، سوره بینه، آیه ۳.
۲۰. قرآن مجید، سوره زخرف، قسمتی از آیه ۷۱.
۲۱. گفت و شنود با دکتر عزت‌الله دهقان مدیرکل کتابخانه و موزه ملی ملک (مورخ ۱۳۸۰/۱/۲۸).
۲۲. عمومی پدر نگارنده مرحوم استاد علامه سیدمحمدتقی مدرس رضوی استناد ممتاز دانشگاه تهران در سال ۱۳۳۰ شمسی به اتفاق چند نفر از استادان دیگر از طرف آستان قدس رضوی جهت کتاب‌شناسی و تهیه فهرست کتاب‌ها دعوت شد. فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی کتابخانه ملک به اهتمام استادان ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه صورت گرفته است.
۲۳. رکن‌الدین همایونفرح، تاریخچه کتابخانه‌های ایران، سازمان کتابخانه‌های عمومی شهرداری تهران ۱۳۴۴، ص ۱۰۰ و ۱۰۱.
۲۴. عبدالمجید مجید فیاض، «یادی از حاج حسین آقاملک»، ره‌آورد، شماره ۵۳، بهار ۱۳۷۹، ص ۲۳۵.
۲۵. برگرفته از وقف‌نامه شماره ۸۷۱۰ دفتر اسناد رسمی ۷۷ حوزه تهران مورخ ۱۳۳۰/۱/۲۵ خورشیدی.
۲۶. برای تفصیل بیشتر راجع به بخش‌های کتابخانه ملک نگاه کنید به: کتابخانه و موزه ملی، ناشر کتابخانه ملک، ۱۳۷۵ و پایان‌نامه کارشناسی ارشد، محبوبه معمار طلوعی، به راهنمایی دکتر غلامرضا فدایی عراقی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، اسفند ۱۳۷۷، ش ۳۹۴.
۲۷. گفت و شنود با مصطفی مهدی‌زاده استاد خوش‌نویس و رئیس موزه ملی ملک (مورخ ۱۳۸۰/۱/۲۸).
۲۸. برگرفته از مجموعه وقف‌نامه حاج حسین آقا ملک، ص ۴۵.
۲۹. برگرفته از مجموعه اطلاعاتی کتابخانه و موزه ملی ملک، ناشر کتابخانه ملک، ۱۳۷۵.
۳۰. برگرفته از مجموعه اطلاعاتی کتابخانه و موزه ملی ملک، ناشر کتابخانه ملک، ۱۳۷۵.
۳۱. همان، همانجا.
۳۲. عبدالمجید مجید فیاض، «یادی از حاج حسین آقا ملک»، ره‌آورد، شماره ۵۳، بهار ۱۳۷۹، ص ۲۳۷.
۳۳. دیوان محمدحسین میرزا نادری، انتشارات کتابخانه ملی ملک، ۱۳۴۸، ص ۵۹.
۳۴. محمود فرخ، سفینه فرخ، مشهد، ۱۳۳۰، ص ۲۱۹.
۳۵. نسخه اصلی جنگ ملک نزد بانوی فاضل و هنرشناس خانم عزت ملک ناظر استصوابی مجموعه کتابخانه و موزه ملی ملک نگاه‌داری می‌شود.
۳۶. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، متنوی معنوی، رینولد نیکلسون، نشر نغمه، ۱۳۷۴، دفتر دوم، ص ۲۸۵.
۳۷. مرتضی راوندی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱، امیرکبیر، ۱۳۴۷، ص ۱۴۳.
۳۸. ویل دورانت، تاریخ تمدن، جلد اول، بخش اول، ص ۱۷۶.
۳۹. کامران فانی، بیت‌الحکمة و دارالترجمة، نشر دانش، سال دوم، ش ۱، دی‌ماه ۱۳۶۰، ص ۲۱.
۴۰. دکتر احمد تمیم‌داری، «ادیات تطبیقی»، فصل‌نامه فرهنگ و گفت و گو، تابستان ۱۳۷۹، ش اول، ص ۲۶۸.
۴۱. برای تفصیل از جزئیات و سرنوشت کلیله و دمنه رک، منبع قبلی ص ۲۷۴-۲۷۶.
۴۲. یوسف لعش، کتابخانه‌های عمومی و نیمه‌عمومی در قرون وسطی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲، ص ۹۱.
۴۳. برای تفصیل بیشتر نگاه کنید به فصل‌نامه A.B.C، ش ۲، ۱۹۹۲. به نقل از کتاب و کتابخانه مدیریت و توسعه فرهنگی، به کوشش دایی عراقی، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۷۵، ص ۱۸۰.
۴۴. روزنامه اطلاعات، دوشنبه ۲۷ فروردین ۱۳۸۰، ش ۲۲۱۷۲، ص ۱۴.